

TÜRKİYE'DE SOSYOLOJİNİN KURUMSALLAŞMASINDA HİLMİ ZİYA ÜLKEN'İN ROLÜ VE ETKİSİ

Fahri ATASOY*

Atf: Atasoy, Fahri. "Türkiye'de Sosyolojinin Kurumsallaşmasında Hilmi Ziya Ülken'in Rolü ve Etkisi", *Sosyologca*, Sayı 28 (2024), s. 175-188.

ÖZ: Türkiye'de sosyoloji çalışmaları Ziya Gökalp ile başlamıştır. Osmanlı Devleti yenilik hareketleri kapsamında pek çok alanda yapısal değişikliklere gitmiş ve ülkede modern okullar açmıştır. Bu okullardan birisi de Batılı anlamda bir üniversite modelinde kurulan Darülfünun'dur. Gökalp tarafından burada kurulan ilk sosyoloji kürsüsü ile başlayan sosyoloji çalışmalarının ikinci kuşağında yer alan isimlerden birisi Hilmi Ziya Ülken'dir. Ülken siyasi düşünce olarak da Gökalp'tan etkilenmiştir. Gökalp'in Türkçülük düşüncesini tarihsel ve toplumsal gerçekliğe uygun görmeyerek eleştirmiş, yerine memleketçilik akımını geliştirmiştir. Anadoluçuluk adını verdiği bu düşünceye göre millet tarihi bir kuruluştur. Millet varlığını tek ve basit bir sebebe dayandırmaz, aksine milletin oluşumunda etkili olan faktörleri öne çıkartmaya çalışır. Sosyoloji bağlamında Batıdaki gelişmeleri daha yakından takip ederek bu yeni bilimin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır. Ülken sosyolojiye katkı olabilecek çok sayıda eser kaleme almıştır. Aslında temel ilgi alanı felsefe olmasına rağmen sosyoloji çalışmalarını artırmış durumdadır. Özellikle yeni bilim olan sosyoloji kaynaklarının Türkiye'de tanınmasına ve tamamlanmasına özel önem vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye'de sosyoloji, Hilmi Ziya Ülken, Anadoluçuluk, Memleketçilik.

The Role and Impact of Hilmi Ziya Ülken on the Institutionalization of Sociology in Turkey

ABSTRACT: Sociology studies in Turkey began with Ziya Gökalp. The Ottoman Empire made structural changes in many areas within the scope of innovation movements and opened modern schools in the country. One of these schools was Darülfünun, which was established in a Western sense as a university model. Hilmi Ziya Ülken was one of the names in the second generation of sociology studies that started with the first sociology chair established by Gökalp here. Ülken was also influenced by Gökalp in terms of political thought. He criticized Gökalp's idea of Turkism as not being compatible with historical and social reality and developed the nationalism movement instead. According to this idea, which he called Anatolianism, the nation is a historical institution. It does not base the existence of the nation on a single and simple reason, on the contrary, it tries to highlight the factors that are effective in the formation of the nation. In the context of sociology, he contributed to the institutionalization of this new science by following the developments in the West more closely. Ülken has written many works that can contribute to sociology. In fact, although his main interest is philosophy, he has increased his studies in sociology. He gave special importance to the recognition and completion of the resources of the new science of sociology in Turkey.

Keywords: Sociology in Turkey, Hilmi Ziya Ülken, Anatolianism, Homelandism.

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 21.10.2024

Kabul Tarihi : 10.12.2024

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, fahriatasoy@gmail.com, ORCID: 0000-0001-9201-3586.

Giriş

Türkiye’de tarihsel süreçte bilim ve felsefe konusu problemleri bir alandır. İslam medeniyetinin bir parçası olarak (8 ve 11. yüzyıllar arası) bir dönem Türkler de felsefe ve bilim çalışmalarında aktif rol almışlardır. Bu dönem düşünce tarihinin Antik Yunan sonrasındaki en parlak ve verimli düşünce ortamıdır. Daha sonra çeşitli sebeplerle İslam dünyasında ve Türkler arasında felsefe ve bilim değersizleştirilmiş ve uzun bir süre kurumsallaşamamıştır. Osmanlı Devleti Avrupa’daki gelişmelerden etkilendiği için kendisini geliştirmek istemiş ve bazı yenilikler yapmaya çalışmıştır. Bilim ve felsefenin Türkiye’ye tekrar girmeye başladığı dönem 19. Yüzyıl Osmanlı’nın son dönemidir. Türkiye Cumhuriyeti bu sürecin devamı olarak bilim ve felsefe alanında atılım yapmaya çalışmış ve kurumsallaştırmaya özen göstermiştir. 1900’lerin başlarında kurulan ilk üniversitemiz Darülfünun, 1933 yılında İstanbul Üniversitesi adını almıştır. Darülfünun’da sosyoloji kürsüsü 1914 yılında açılmış 1915 yılında faaliyete başlamıştır. Kürsünün başında Ziya Gökalp vardır. Türkiye’de sosyolojinin kurucusu ve toplum bilimlerinin öncüsü Gökalp’tir.

Gökalp, ülkenin içinde bulunduğu buhranlı ortamdan çıkılması için siyasi olarak Türkçülük yolunun takip edilmesini uygun görür. Yusuf Akçura’nın üç tarzı siyaset olarak özetlediği çıkış arayışlarından birisi olarak Türkçülük yapabilmek için güçlü bir Türklük olgusuna ihtiyaç vardır. Türklük olgusunun temellendirilmesinin ve açık bir şekilde ortaya konmasının yöntemi ise bilimden geçer. Bu bilim Gökalp’e göre sosyolojidir. Sosyolojinin Türkiye’de tanınması ve kullanılmaya başlamasının ardından takipçileri yetişmiştir. Bu takipçiler arasında Hilmi Ziya Ülken önemli bir yere sahiptir. Gökalp’in yapmaya çalıştığı millet tanımlamasını Ülken, kendince daha gerçekçi bir zemine oturtmak ister. Bunu yaparken yeni bir siyaset tarzı olarak Anadoluculuğu önerir. Anadoluculuğun içeriğini doldurmak için tarihçilerden, coğrafyacılarından, felsefecilerden, antropologlardan destek almaya çalışır. Sosyolojiyi bu amaçla kullanır. Kendisi bir felsefeci olmasına rağmen iyi bir sosyolog olmaya da özen gösterir.

Ülken’in sosyolojisinin amacı millet gerçekliğini net bir şekilde ortaya koymaktır. Millet modern bir olgu olarak Avrupa’da siyasal yapılaşmanın merkezine oturmuştur. Çağdaş Batı siyasal düşüncesinde modern toplum ile millet eşdeğer olarak kabul görmüştür. Yalnızca evrenselci ilerlemeci paradigmaya dayanan düşünce akımları millet kavramı yerine toplum kavramını kullanırlar. Durkheim buna bir örnek oluşturur. Ülken bu tür tartışmaları da yakından takip etmiş ve kültürel farklılaşmanın sosyolojisini yapan Dilthey gibi isimleri de Türkiye’ye tanıtmıştır. Daha doğrusu Batı bilim ve düşünce dünyasının geniş ufkunu yakalamış ve entelektüel tartışmaları bize aktarmıştır. Bu zenginlik Ülken gibi isimlerle artmaya başlamıştır. Öncekiler ancak tanıyabildikleri ve okuyabildikleri kadar bir sınıra sahiptirler. Dolayısıyla Ülken az zamanda çok bilgi öğrenmek ve ülkeye kazandırmak için çok yoğun bir zihinsel faaliyet sürdürmüştür.¹

Türkiye’de İlk Sosyoloji Çalışmaları

Sosyoloji Avrupa’da 19. yüzyılda bağımsız bir bilim haline gelmişti. Sosyolojinin bilim haline gelmesinde hem Batı felsefesindeki gelişmeler hem de Batı dünyasındaki sosyal çalkantılar etkili olmuştu. Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte aynı zamanda pozitivist felsefenin mimarıydı. 19. Yüzyılda Osmanlı aydınları Batı dünyasını takip ederken bu felsefe akımlarından da etkilenmişlerdi. Özellikle Batıcı aydınlar arasında Avrupa’da ortaya çıkan felsefi görüşleri Türkiye’ye getirmek için çaba sarf edenler vardı.

¹ Fahri Atasoy, *Hilmi Ziya Ülken’e Göre Millet ve Milliyet Anlayışı*, Yayımlanmamış Y.L. Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (1989)

Bunların dışında Avrupa'da gelişen yeni bilim olan sosyolojiyi takip edenler İkinci Meşrutiyet döneminde karşımıza çıkar. Özellikle bunlar arasında *Ziya Gökalp* ve *Prens Sabahattin* öne çıkan isimler arasındadır.

Türkiye'de sosyoloji, Batıda olup bitenleri anlamaya çalışırken keşfedilen ve siyasal yapımızı devam ettirebilmek için kullanılmaya çalışılan bir bilim olmuştur. Osmanlı Devleti Batılı devletler karşısında geri kaldığını savaşlarda başarısız olmaya ve toprak kaybetmeye başlayınca anladı. Bu durum birtakım tedbirler almayı zorunlu kılıyordu ve yenileşme hareketleri başladı. Daha önce Osmanlı orduları karşısında birlik olamayan ve güç oluşturamayan toplumlar, artık milli bilinç kazanarak milletleşme üzerinden güçlenmişlerdir. Modernleşmenin yeni siyasal modeli devletlerin millet gerçekliğine göre yapılanmalarıdır. Yeni güç odakları milli devletlerdir. 19. Yüzyıl bu bakımdan milletler ve milliyetçilikler çağı olarak adlandırılır.² Bu durumda Osmanlı aydınları ve yöneticileri, devletin sağlam bir millet gerçekliğine dayanması halinde problemin çözeceğini düşünürler. Devleti ayakta tutacak ve toplumda birlik oluşturacak bir millet tanımlaması yapmaya çalışırlar. Birinci öneri devletin bütün tebaasını bir millet olduklarına inandırmaktır. Hepimiz Osmanlı milletinin parçasıyız demekle millet olunamadığı kısa zamanda görüldü. Aynı dine inananlar olarak hepimiz İslam milletindeniz iddiası da sosyal gerçekliğe uygun olmadığı için çözüm olmadı. Son olarak Türk milleti kavramı etrafında birleşmekten başka çare olmadığı görüldü ve Türkçülük akımı millet gerçekliğini ispat etmeye girişti. Ziya Gökalp Durkheim'dan da etkilenerek Türklük şuurunun milleti tanımlamada temel olacağını ve sosyoloji ile bu gerçekliği ortaya çıkarabileceğimizi düşündü.³

Ülken'e göre, Türkiye'de ilk önce *İlm-i İctimaiyat* sonra *ıctimaiyat* adlarıyla başlayan sosyolojinin temellerini Ziya Gökalp atmış, Necmettin Sadak, Mehmet İzzet, İ. Hakkı Baltacıoğlu tarafından devam ettirilmiştir. Gökalp ve arkadaşları Selanik'te, Prens Sabahattin ve arkadaşları İstanbul'da sosyolojinin iki istikametini oluşturur. Fakat Gökalp'in 1914'te Darülfünun'da sosyoloji kürsüsünü ilk olarak kurması ile onun temsil ettiği sosyoloji zihniyeti kuvvetle yerleşmiştir. Gökalp sosyoloji ile toplumun nasıl tanımlanacağını görmüş ve hemen uygulamaya girişmiştir. Gökalp sosyolojisi bundan dolayı Türkçülüğün sosyolojisi olarak karşımıza çıkmaktadır. En önemli problemi bir toplumun nasıl millet olduğunu belirlemektir.

Osmanlı'nın parçalanma tehlikesi yaşadığı yıllarda aydınlar batılı anlamda toplum olabilmeyi keşfetmeye çalışmışlardır. Bir tarafta, "bizi bir arada tutan siyasi coğrafyadır" diyen *Osmanlıcılar*, bir tarafta "millet olmamızın bütünleştirici unsuru İslam dinidir ve İslam birliği ile çözülmekten kurtuluruz" iddiasındaki *İslamcılar* ve "bir sosyolojik birim olarak asıl gerçekliğin millet olduğunu" kabul eden *Türkçüler* bu anlamda düşünceler öne sürdüler. Gökalp'in öncülüğünü yaptığı Türkçüler batılı anlamda sosyolojiyi daha çok kullandılar. Bunun için Türkçülük akımının gelişmesi ile sosyolojinin kuruluş süreci birbirine paraleldir. Ülken'in sosyolojisi de zaten bu bağlamda gelişmiştir. Ülken doğrudan doğruya Türkçülük üzerine eleştirilerle *Anadoluculuk* görüşünü geliştirmiştir. *Turancılık* olarak adlandırılan *Büyük Türkçülüğün* dönemin dünya şartlarında gerçekçi olmadığını düşünen Ülken, bunun karşısında sosyolojik gerçeklere daha uygun gördüğü *Küçük Türkçülüğü*, yani *Anadoluculuğu* ileri sürmüştür. Bu yaklaşım tamamen sosyoloji bilimi çerçevesinde yapılmıştır.

Türkiye'de sosyolojinin gelişmesi ile paralel ortaya çıkan ve Ülken'in *İlmi Türkçülük* olarak adlandırdığı çalışmalar bir milleti tanımaya ve tanımlamaya yöneliktir. Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önleyemeyen *Osmanlıcılık* ve *İslamcılık* yerine Türklükte milli bilinci ortaya

²Eric Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev. O. Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993, s.35

³ Fahri Atasoy, "Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi", OTAM, 45 /Bahar (2019), s.16

çıkarmaya çalışacak *Türkçülük* akımı bilimsel olgulara yönelmiştir. Bu amaçla Türk tarihi, Türk dili, Türk edebiyatı, halk kültürü, milli bilinç gibi konular üzerine çalışmalar başlatılmıştır. Mesela Ülken’e göre bu dönemde *Kutadgu Bilig* ve *Orhun Abideleri*’nin Osmanlı Türkçesine tercüme edilmesi, *Kamusu Türkî* ve *Kamusûl-Alem*’in yazılması Türkçülüğün gelişmesinde çok önemli adımlar olmuştur.⁴

Gökalp’e göre Türkçülük, Türk milletini yükseltmek demektir. O halde, Türkçülüğün özünü anlamak için, millet adı verilen topluluğun tanımını bilmek gerekir. Gökalp Türkçülüğün Esasları isimli kitabında milletin ne olduğunu anlamak için öncelikle ne olmadığını gösterir. Buna göre milleti ırka göre, kavmiyete göre, coğrafyaya göre, imparatorluk tebaasına göre, din ümmetine göre ve bireysel mensubiyet tercihinine göre tanımlamak doğru değildir.⁵ O halde millet nedir? Irka, kavme, coğrafyaya politikaya ve iradeye ait güçlere üstün gelecek ve onları egemenliğine alabilecek başka ne gibi bir bağımız var? Bu bağı tespit ettiğimiz zaman milleti doğru biçimde tanımlayabiliriz. Gökalp burada sosyolojiye başvurur. Sosyolojinin bu aranan bağı terbiyede, kültürde ve duygularda tespit ettiğini iddia eder. Ona göre “insan en samimi, en içten duygularını ilk terbiye zamanlarında alır. Ta beşikte iken, işittiği ninnilerle ana dilinin etkisi altında kalır... Millet dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından ortak olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan, bir topluluktur. Türk köylüsü onu *dili dilime uyan, dini dinime uyan* diyerek tarif eder.”⁶

Türkçülüğe temel oluşturacak bir millet anlayışı ancak sosyoloji biliminin ışığında ortaya çıkacaktır. İmparatorluk çağında üstü küllenen millet yeniden keşfedilebilir ve milli ruha sahip olabilir. Milletinin oluşumunda esas olan dil ve kültür halkın içinde hayatını devam ettirmektedir. Milli bilinci geliştirmek için o halde halka doğru gitmek gerekir. Halkı tanımak, halkın kendine özgü kültüründen ilham almak, halkın içinde barındırdığı gücü keşfetmek hem milliyetçiliğin hem sosyolojinin amacı olarak karşımıza çıkmaktadır. Gökalp bu anlamda halk kültürü araştırmalarını milleti tanımanın esası olarak görür. Masallar, ilahiler, şiirler, destanlar, oyunlar, el sanatları gibi birçok zenginliğin kayıt altına alınmasını ve yeni nesillere aktarılmasını önemli görür.⁷ Buna yönelik öneriler geliştirir. Çalışmalarında sosyolojiye ve sosyal gerçekliğe büyük önem verir.

Ülken bilimsel kaygı bakımından Gökalp’i takip eder. Geliştirilecek düşünceler ve elde edilecek bilgiler sosyal ve tarihi gerçekliğe uygun olmalıdır. Bunun için öne sürülen görüşleri Ülken yaşadığı dönemdeki gerçekliğe uyup uymadığı yönünden ele alır. Büyük Türkçülüğün meydana gelen olaylar bakımından gerçekçi olmadığını görüldüğünü ve bunun yerine gerçeklere daha uygun olan Anadoluçuluğun takip edilmesi gerektiğini belirtir. Bunun sebebi çok açık olarak Birinci Dünya Savaşında Osmanlı’nın yenilmesi ve topraklarının parçalanmasıdır. Anadolu’da verilen *Milli Kurtuluş Savaşı* ile ancak bağımsızlığımızı kazanmamız en büyük gerçektir. Bu ortamda Türkçülerin iddia ettiği Turan Birliği ile güç toplama şansı zaten mümkün değildir.

Ülken ve Anadoluçuluk Düşüncesi

Hilmi Ziya Ülken Türkiye’deki sosyoloji çalışmalarında ikinci nesil olarak kabul edilebilir. Gökalp sosyolojinin Türkiye’de kurucusu sayılırsa, Ülken ondan sonraki nesle mensuptur. Gençlik dönemi Osmanlıdan Cumhuriyete geçişin bütün sancılarının yaşandığı zamanlardır. Yeni bir devir açılıyorken yapılması gereken çok şey vardır. Okumuş ve kendisini düşünceye ve bilime adanmış çok az insan vardır. Ülken bunlardan birisidir ve adeta her alanda bir şeyler yapabilmek için çırpınır. Bu bağlamda Ülken çok yönlü bir akademisyen ve düşünür olarak

⁴ H. Ziya Ülken, “Sosyolojinin Dalları”, Sosyoloji Dergisi, Sayı: 4-5, (1946), s.3

⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan (2. Baskı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986, s. 12-16

⁶ Aynı eser, s.18

⁷ Aynı eser, s. 42

karşımıza çıkar. Cumhuriyet döneminde hem sosyoloji hem felsefe alanında büyük şahsiyetlerden birisi olur. Çalışmaları ne sadece felsefe ne sosyoloji ne de psikoloji sahasıyla sınırlandırılabilir. Resim sanatına ve edebiyata olan ilgisiyle de yaşadığı dönemde kendine önemli bir yer kazanmıştır. Bizim için burada sosyolojisi ön planda olacaktır.

Ülken'in bir düşünür olarak öne çıkan siyasi ve sosyal görüşü Anadoluçuluk'tur. Gökalp ile hem sosyoloji hem de siyasi görüşlerinde etkileşim halindedir. Anadoluçuluk görüşünü üç tarzı siyaset akımlarının bir devamı gibi geliştirir. İmparatorluğun toprak kaybetmeye ve dağılmaya başladığı dönemde halkı bir arada tutabilmek için çözümler düşünülür. *Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük* bu çözüm önerileri arasındadır. Yusuf Akçura Üç Tarzı Siyaset makalesinde ilk iki akımın tarihi ve toplumsal gerçeklere uygun olmadığı için insanları bir arada tutmaya yetmediğini yazar. Osmanlı ülkesinde ve dışında yaşayan Türkler için Türkçülük'ten başka çıkar yol olmadığını gösterir.

Osmanlı içindeki Türklerde milli bilinci uyandırmayı ve diğer Türklerle bütünleşmeyi hedefleyen Türkçülük akımı modern anlamda millet tanımlamasına en yakın yaklaşım olmuştur. Osmanlı dışındaki Türklerin de çok ilgi gösterdiği Türkçülük düşüncesi, *Turan idealiyle* dünya üzerinde yaşayan bütün Türkleri bütünleştirmeyi hedeflemiştir. Ülken *büyük Türkçülük* adını verdiği *Turancılığın* sosyal ve tarihi şartlara uygun olmadığını yaşanan olayların ortaya çıkardığını görür. Bunun üzerine daha gerçekçi bir millet ve vatan tanımlaması ihtiyacını vurgular. Sonuçta "*Memleketçilik*" veya "*Anadoluculuk*" adını verdiği bir millet tanımlamasına ulaşır. Ülken sosyolojisinde bu ayırım özel bir anlam taşır.

Ülken'in ifadesiyle "*Memleketçiliğin*" meşrutiyet dönemi fikir akımlarına karşı aldığı tavır sonucunda, sınırları ve başlangıç tarihi belli bir millet anlayışı doğdu. Turancıların hayali vatan fikri yerine gerçek vatan fikri kondu. Siyasi birliğin, din birliğinin ve yalnız dil birliğinin bir millet olmaktan yetmeyeceği, mütareke sonrasında yaşanan olaylar sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu iddialara ilave olarak Ülken, milliyetin ısmarlama ve yamama bir şey olmayıp, ancak yaşanan asli bir hayatın; *dilde, fikirde, işte bir* olan bir toplum tipinin şuurundan ibaret olduğunu belirtir.⁸ Bu fikirleri Ülken'le birlikte çeşitli ilim ve fikir adamları yaptıkları çalışmalarla ortaya koymaya çalıştılar. Şemsettin Günaltay Türk Yurdu dergisinde Türkler ve Tatarların ayrı millet olduklarını açık bir şekilde ileri sürdü. Necip Asım, Anadolu dergisinde Malazgirt meydan savaşının kazanılışını milli bayram günü olarak teklif etti. Ülken'e göre Mehmet İzzet "*Milliyet Nazariyeleri*" ile bu konuda bir temel oluşturdu. Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu da bu görüşü sosyolojik olarak savundu.⁹

Ülken Anadoluçu anlayışı geliştirirken muhtelif millet anlayışları yerine, kavramın muhtevasını belirlemeye çalışır. Çünkü dilimizde millet kavramı eskiden Müslümanların hepsini içine almak amacıyla kullanılırdı. Zamanla ümmet ve millet kelimeleri anlamlarını değiştirdi. Fakat millet kavramının açık ve kesin tanımı olmadığı için farklı manalarda kullanıldı. Meselâ Namık Kemal millet deyince Osmanlı milletini, yani Osmanlı tebaasını kastediyordu. Türkçüler ise Türk milleti derken bütün Turan kavimlerini içinde düşünüyordu. Hâlbuki Ülken bu yaklaşımların millet kavramını yanlış yorumladıklarını iddia ediyordu. Zaten Türk Ocağı'nda Turancılığa karşı Memleketçilik (Anadoluculuk) iddiasında bulunması bu anlayıştan kaynaklanmaktadır.

Millet ve yurt kavramları birbirinden ayrılmaz aynı gerçekliğin iki yüzü, aynı bütünün iki parçasıdır. Millet üzerinde yaşadığı ve dayandığı toprak vatandır, yurttur. Yurt düşüncesi kendisini vücuda getiren muhtelif amiller ne olursa olsun, milletin dayanağı olan esaslı ve değiştirilemez gerçek olduğundan, başta manevi hayatımızın ve kıymetlerimizin temelidir. Toplum olarak sosyal varlığımız, devamını ve istikrarını ondan alır. Cemiyet tipleri

⁸ H. Ziya Ülken, *Millet ve Tarih Şuuru*, 2. Baskı (ilk baskısı 1948), İstanbul: Dergah Yayınları, 1976a, s. 183

⁹ H. Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979, s. 474

değişmesine rağmen yurt, onların arasında değişmez ortak bağ olarak kalır. İnsan beyni ferdi hafızanın dayanağı olduğu gibi, yurt da sosyal hafızanın dayanağıdır.¹⁰ Sosyal hafıza cemiyet içinde mitolojiler, destanlar, tarihler, hatıralar şeklinde kendini gösterir. Bu sosyal hafıza aynı zamanda sosyal hayatımızın bütünlüğünü ve devamını sağlar. Yani vatan sosyal hafızayı, sosyal hafıza da toplumun varlığını, birliğini doğrudan etkiler.

Millet tarihi bir kuruluştur. Vatan sınırlarının çizilmesi, milli dilin doğuşu, milli kültürün gelişmesi uzun bir evrimin ürünüdür. Bundan dolayı ne siyasi kararlarla ne de ani inkılâplarla milletler tarih sahnesine birdenbire çıkamazlar. Birdenbire millet vücuda gelmez. Ancak bazı önemli olaylar zaten kökü olan bir milletin daha fazla belirginleşmesine, kavmi kuruluşların şuurlu bir hale gelerek kendini başka milletlere kabul ettirmesine sebep olur. Millet asla ahdi, keyfi, iğreti bir kuruluş değil, tarihi ve insani bir zarurettir.¹¹ Birtakım insanların millet olma azmi ve niyeti ile milletler teşekkül etmezler. Millet olmak için zaruri olan bütün tarihi şartların asırlar boyunca hazırlanmış olması gerekir. Aşiretlerden imparatorluklar doğarak milletin temeli olan ilk siyasi kuruluşlar karşımıza çıkar. Bu tarihi unsurlar bir vatana sahip olarak içindeki insanları yoğurur.¹²

Milletin temelleri irade ve istekle çizilmiş belirli bir tarih şuuruna dayanan vatan ve bu vatandaki maddi ve manevi kıymet kaynaklarıdır. Kültür ve medeniyet meydana getirmek her milletin hedefidir. Her millet milli medeniyetin muhtevasını da şeklini de kendisi yaratır.¹³ Modern toplumlarda milletlerin dinamik ve yaratıcı kültürleri ve bu kültürlerin yayılmasından doğan statik ve şekillenmiş ortak bir medeniyet vardır. Bu durumda kültür ve medeniyeti kesin sınırlarla ayırmanın manası kalmaz. Böyle bir kültürler çevresinde etkin bir rol sahibi olabilmek için tam anlamıyla “millet” olmak ve aynı tipte toplumların değer yargılarıyla rekabet edecek sosyal-ruhi seviyeye yükselmek gerekir. Cemiyetlerin bu seviyeye yükselmeleri, kültür alanında yaratıcılık kazanmaları sosyal yapılarına bağlıdır.¹⁴

Görüldüğü gibi Ülken, milletin belli bir tarihi süreç içinde ve belli bir vatan üstünde insanların yoğrulmasıyla meydana geldiğini düşünüyor. Bu yoğrulma esnasında milletleşen insanlar ortak kültür meydana getiriyorlar ve siyasi olarak bütünleşiyorlar. Millet emarelerinden birisi de bu anlamda devlet kurmak ve bu devletin mensupları olmaktır. Yani vatandaş olmak milliyetin önemli göstergelerinden birisidir. Vatandaş olan birey kendi milletine ve devletine karşı bazı hak ve görevlere sahiptir. Eşit haklara sahip bireyler o milletin ortak kültürüne ve o devletin hukuk kurallarına uyarlar. Millet bu anlamda tek faktörlü bir olgu değildir. Millet tanımlamasında da Ülken’in çok faktörlü yöntem anlayışını görmek mümkündür. Milliyeti oluşturan bağlar birden fazladır ve en önemlisi kişilerin bunun bilincinde olmasıdır.

Ülken’in Sosyoloji Çalışmaları

Hilmi Ziya Ülken 1901 yılında İstanbul’da dünyaya geldi. İstanbul Sultanisi’nde lise öğrenimini tamamladıktan sonra Mülkiye’ye devam etti ve 1921 yılında mezun oldu. Öğrencilik yıllarında Reşat Kayı ile birlikte el yazması olarak 12 sayı Anadolu dergisini çıkardı. Burada Osmanlıcılığa ve Turancılığa karşı Türkiyeciliği savundu. Anadolu folkloru ve kültürü üzerine yazılar yazdı. Anadoluçuluk görüşü bu dönemde şekillenmeye başladı. İlk meslek tecrübesini çeşitli okullarda öğretmenlik yaparak kazandı. Atatürk tarafından 1933 yılında Berlin Kütüphanesine araştırmaya gönderildi. Buradan dönüşte İstanbul Üniversitesi’ne Türk Tefekkür Tarihi Doçenti oldu. 1940 yılında felsefe kürsüsü, 1942 yılında

¹⁰ Ülken, 1976a, s. 219

¹¹ H. Ziya Ülken, Tarihi Maddeciliğe Reddiye, 3. Baskı (ilk baskısı 1958), İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1976b, s. 339

¹² Ülken, 1976b, s. 339

¹³ Ülken, 1976a, s. 204-205

¹⁴ Ülken, 1976b, s. 215

sosyoloji kürsüsü profesörlüğüne atandı. Bu dönemde sosyoloji çalışmaları yoğunlaştı. 1955 yılında ek görev olarak Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne felsefe profesörü olarak tayin edildi. 1957 yılında Ordinaryüs Profesörlüğe yükseldi. 1960 Darbesi sonrası İstanbul'daki kadrosu kaldırıldı ve görevine Ankara İlahiyat Fakültesi'nde devam etti. 1971 yılında 70 yaşında emekliye ayrılmasına rağmen 1973 yılına kadar ders vermeye devam eden Ülken, 5 Haziran 1974 tarihinde İstanbul'da vefat etti.¹⁵

Hilmi Ziya Ülken çok yönlü ve çok üretken bir düşünür ve bilim insanıdır. Çok sayıda basılı eseri vardır. Bu eserlerin pek çoğu Türkiye'de kendi alanında ilk çalışmalardır. Bir anlamda yeni kurulan Cumhuriyet'in felsefe ve toplum bilimleri alanında kurucu öncüsü olmuştur. Her başlatılan yeni ders için mutlaka kılavuz olabilecek bir kitabını hazırlamıştır. Bildiği diller sayesinde literatürde yer alan ve onun ulaşabildiği kaynakları ülkeye aktarma başarısı göstermiştir. Eserlerin bazıları ders notu şeklinde ve bazılarında tekrarlar yapılmış olmasına rağmen özgün eserleri dikkate değer miktardadır. Ülken'in kitap halinde basılmış 75 adet eseri, 42 adet Fransızca makale ve tebliği ve yaklaşık 165 Türkçe makale ve tebliği vardır. Ülken felsefe, sosyoloji ve psikoloji alanlarında eserler vermiştir. Edebiyat ve resim gibi sanat faaliyetleri ile meşgul olmuştur.

Sosyoloji alanındaki eserleri oldukça fazla bir konu çeşitliliğine sahiptir. İlk olarak 1924 yılında G. Richard'dan tercüme olarak İçtimaiyat Hakkında İptidai Malûmat yayımlanmıştır. Umumî İçtimaiyat, İstanbul, 1931; İçtimai Doktrinler Tarihi, İstanbul, 1940; Dinî Sosyoloji, İstanbul, 1943; Resim ve Cemiyet, İstanbul, 1943; Sosyoloji (Umumî İçtimaiyat'ın ikinci baskısı) İstanbul, 1943; Yahudi Meselesi, İstanbul, 1944; Milletlerin Uyanışı, İstanbul, 1945; Sosyolojiye Giriş, İstanbul, 1947; Millet ve Tarih Şuuru, İstanbul, 1948; Tarihî Maddeciliğe Reddiye, İstanbul, 1951; Sosyoloji Problemleri, İstanbul, 1955; Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji Öğretimi ve Araştırmaları, İstanbul, 1956; Veraset ve Cemiyet, İstanbul, 1963; Siyasî Partiler ve Sosyalizm, İstanbul, 1963; Değerler, Kültür ve Sanat, İstanbul, 1965; Sosyoloji Sözlüğü, İstanbul, 1970; Toplum Yapısı ve Soya Çekme, İstanbul 1971 (Veraset ve Cemiyet'in değişik basımı) sosyoloji eserlerinin başlıcalarını oluşturur.

Ülken'e Göre Sosyolojinin Konusu

Bir düşünce adamının anlamının yolu kullandığı kavramları doğru anlamaktan geçer. Düşünceler kavramlar ile inşa edilir. Bilgiler kavramlarla aktarılır. Ülken'e göre kavramların gerçek manalarını kavrayabilmek için hangi şartlarda ortaya çıktığını, hangi gerçeğe karşılık geldiğini ve kökenini bilmek gerekir. Soyut kavramlar zihnin en nazik ve en tehlikeli oyunudur. "Dünyayı anlamak için en kuvvetli silah olan bu mücerret mefhumlar, onlara hâkim olacak kuvvette olmadığımız zaman tehlikeli olmaya başlarlar. Mefhum buhranından dolayı yanlış tefsirler, yanlış hükümler ortaya çıkarak insanlar birbirine düşer."¹⁶ Ülken'in "mefhum buhranı" adını verdiği kavram kargaşasına düşmemek için, kavramların genel bilimsel anlamlarını ve her yazarın özel yüklediği anlamları iyi bilmek gerekir. Bunu belirlemenin yolu yazarın eserlerine bakmaktır.

Ülken'in sosyolojisini anlamak için eserlerine baktığımızda önce sosyolojinin gelişimini nasıl yorumladığını görmek gerekir. Ülken, sosyoloji biliminin konusu üzerinde ortaya çıkan tartışmalara dikkat çeker. Sosyoloji ilk önce bütün hususi sosyal veya tarihi bilimleri birleştirmek, tek bir bilim haline koymak iddiasıyla işe başlamıştır. Auguste Comte'un öncülük yaptığı bu anlayış, *sosyolojizm* adı verilen bir akımın doğmasına yol açmıştır. Sosyolojizm bütün insani alanları fizik bilimi yöntemlerine göre sosyoloji adı altında incelemek gerektiğini

¹⁵ Muhsin Balakbabalar, "Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XX, (1975), s.VI

¹⁶ Ülken, 1976a, s. 15-16

iddia eder. Fakat bu anlayış diğer alanlar üzerinde egemenlik oluşturacağı için insani gerçekliğin bilgisine ulaşmada doğru bir yöntem değildir.

O dönemde bilim adamlarını sosyolojizme götüren, sosyal alandaki olaylar ve olguların doğa alanındaki ile benzer olduğunun düşünülmesidir. Doğada nasıl geliştirilen bilimsel yöntemlerle yasalarını keşfettiğimiz bir nedensellik düzeni varsa, insani olan tarih ve toplum alanında da ayrısının var olduğu kabul edilir. Hatta bu nedensellik düzeninin *ilerlemeci* bir *evrimsellik* içinde olduğu varsayımı o dönemin temel kabullerinden birisi olmuştur. Darwin’in evrim kuramının sosyal alana ciddi yansımaları gözlenir. Toplumsal alanda da basitten karmaşıklığa, olumsuzdan olumluya doğru bir *evrim* olduğu düşüncesi çoğu bilim adamı ve düşünürü etkilemiştir. Sosyolojinin kurucusu Auguste Comte da bunlardan birisidir.

Comte, doğada ve insani alanda basitten karmaşığa doğru bir gelişme olduğunu kabul eden ilerlemeci düşünce geleneğinin en önemli temsilcisidir. Comte’a göre insani olaylar tabiat olayları gibi değerlendirilebilir. Doğa bilimlerinde geliştirilen yöntemlerle, var olduğu varsayılan ilerleme yasaları tespit edilebilir. Bu yüzden Comte, bilimler sınıflamasında tıpkı bir doğa bilimi gibi kabul ettiği yeni bilim olarak sosyolojiye yer verir.

Hâlbuki insan ile ilişkili olan olaylar doğa olaylarından çok farklıdır. Ülken sosyolojinin ilk ortaya çıkışında temele alınan bu tür görüşlerin eksik ve yanlış olduğunu düşünür. Bu farkı görmeden yapılacak çalışmalar *sosyoloji emperyalizmine* yol açmıştır. Ülken’e göre bu yanlışlığa ilk olarak *Dilthey* dikkat çekmiştir. Buna göre tabiat bilimleri ve insani (manevi) bilimler birbirinden ayrı olmalıydı. Dilthey, tabiat bilimlerinin karşısına *manevi bilimleri* koyarak, her iki bilimin metodunu birbirinden kesin olarak ayırıyordu. Ona göre tabiat bilimleri *izah*, manevi (insani veya kültürel) bilimler *anlayış* metoduna dayanır. Anlaşılacak olan manevi alem mekanik fizik olgular aleminden farklıdır. Bu alemde olaylar bir defalıktır. Sadece insana aittir. Böyle olduğu için yalnız insanın anlamlar dünyasına ulaşmakla anlaşılabilir. Dilthey’e göre insani bilimlerin hedefi, tarihi ve sosyal gerçeği tek ve ferdi karakteri içinde kavramaktır.¹⁷ Ülken Dilthey’in bu eleştirisini çok önemli bulur. Çünkü sosyal olayları incelerken, gerçekliği ortaya çıkarabilmek için bunların manevi boyutuna mutlaka ulaşmak gerektiğini düşünür.

Ülken’e göre, tabiat bilimleri ile insan bilimlerini birbirinden tamamen ayırmak doğru değildir. İkisi arasında sağlıklı bir ilişki kurmak gerekir. Her iki bilim alanı arasında uzlaşma sağlanmalıdır. Dilthey’in yaptığı ayırım Comte pozitivizmine bir tepkidir. Fakat ortaya koyduğu yöntem sosyal ve tarihi olayları açıklamakta yetersizdir. Tefsir ve anlama yoluyla hakiki bilgi elde etmek mümkün değildir. Bilim ister madde ister mana ile uğraşsın, tasvir ve izahtan vazgeçemez. Dolayısıyla sosyal olayların açıklanmasında tabiat bilimlerinin yöntemlerinden faydalanmak gerekir. Her iki alem birbirinden kesin çizgilerle ayrılmaz. Birbirinden etkilenmeler söz konusudur.

Sosyolojinin konusu toplum ve toplumda meydana gelen sosyal olaylardır. Comte’tan gelen gelenek ve Durkheim sosyolojisi toplum bütünlüğünü her şeyin üstünde farklı bir gerçeklik olarak görür. Durkheim fertlerden ayrı bir sosyal gerçeklik olduğu noktası üzerinde durur ve millet kavramını bununla açıklar. Bu yaklaşıma göre milletin varlığı bir maddi gerçeklik gibidir. Fakat Ülken’e göre bu görüşler insan gerçeğini açıklamak için yeterli değildir. Dilthey’in yaptığı gibi gerçekliği mana ve madde olarak da ayıramayız. O halde toplum içinde yaşanan sosyal olgu ve olayların karşılıklı etkilerini görmek gerekir. Toplum bireyi etkiler, birey de toplumu. Bunlardan birisine öncelik vermek yerine farklı yönlerden ele almak daha doğrudur. İnsanın asıl faaliyeti bölünmemiş bir halde psiko-sosyaldır. Bu anlamda insanın iki ayrı yönünü psikoloji ve sosyoloji tetkik eder. İnsan hem doğrudan doğruya veridir hem de evrendeki bütün varlıkların üstün derecesi olduğu için onları ihtiva

¹⁷ H. Ziya Ülken, *Sosyolojiye Giriş*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1947, s. 6

eder ve aşar. İnsanın anlaşılması için her iki açıdan, yani hem zümre açısından hem de başkalarından ayrıldığı fert açısından ele alınması gereklidir. Burada araştırma objesi olan insan, Ülken'in ifadesiyle ancak psiko-sosyal bilimi ile anlaşılabilir. Psiko-sosyal bilimi, sosyoloji ve psikolojiyi birbirine bağlamayı temin eder. Birey-toplum (fert-cemiyet) zıtlaşması böyle aşılabilir.¹⁸

Sosyolojinin ortaya çıktığı andan itibaren başlayan birey ve cemiyet konusundaki tartışma, insani bilimler diyebileceğimiz disiplinlerin bağımsızlıklarını kazanmaları ile aşılmaya çalışılmıştır. Tarih, sosyoloji, psikoloji gibi bilimler kendi alanlarını ve yöntemlerini daha açık ve net tanımlayarak çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Ülken bu anlamda sosyolojinin konusunu şu şekilde netleştirir: "Sosyolojinin asıl konusu, monografiler vasıtası ile parçalardan bütünlere doğru gitmek üzere *ıçtimai teşekkülleri* tetkik etmektir. Bu araştırmanın amacı, yaşayan toplum tiplerini inceleyerek geçmiş cemiyetleri aydınlatmak, toplumun idare ve eğitiminde de bu araştırmalardan faydalanmaktır."¹⁹ Sosyolojinin değerler, normlar ve kişilerden ibaret muhteva olarak kendine özgü bir sahası vardır. Genel olarak sosyoloji, sosyal ilişkiler sahasını araştırır. Bu sahanın diğer sosyal bilimler ile ortak yönleri ve ayrı yönleri vardır.

Ülken'e göre, sosyoloji, iktisat, ahlâk, hukuk, dil gibi insani bilimlerin ortak konusu olan toplumun yapısını ve topluma ait değişimleri araştıran bir bilimdir. Toplumun madde ve mana olarak bölünemeyen ayrı bir yapısı, ayrı bir tabiat sahası vardır. Ülken'in sosyoloji görüşü, içinde Pareto, Le Play, Simmel gibi sosyologların yer aldığı, "ilmî tetkiklere, istatistik ve monografik araştırmalara, sosyal ilişkiler kompleksinde bütün amilleri hesaba katmaya elverişli olan" görüşe uygundur. Ülken'e göre sosyoloji müspet bir bilim olarak alınınca, manevî hadise diye tabiat bilimi metotlarıyla incelenmesine imkân olmayan, ayrı bir hadise türüne sığınmamalıdır. Böylece yukarıda işaret ettiğimiz gibi Dilthey'den ayrılır. Pareto ve Marks'ın metot bakımından ortak yönlerini kullanmayı uygun bulur.

Ülken sosyolojinin, sosyal yapılar içinde meydana gelen olayları, değişimleri, sosyal ilişkileri incelediğini belirtir. Bunlar arasında sosyal ilişki alanının önemli olduğunu düşünür. Bu sosyal ilişki kavramının dayandığı temel ise, *iş-organizasyon* olaylarıdır. Bir iş-organizasyon hadisesi bir taraftan insanların doğup büyümesi, yaşaması, düşünme ve hissetmesi, karşılıklı duygu ilişkisine girmesi; diğer yandan da bazı ortak tasavvurlara sahip olması, ortak değerler edinmesiyle meydana çıkar. Sosyal değerler sosyal iş-organizasyonunun fonksiyonudurlar. İş-organizasyon hadiseleri sosyal sahanın temelini teşkil eden çift karakterli hadiselerdir. Sosyal sahada bütün sosyal olayların temeli Ülken'e göre, *iş-organizasyon* olaylarıdır. Bu temel olaylar üzerinde meydana çıkan din, ahlâk, hukuk, sanat, tefekkür gibi sosyal olaylara "müştak ıçtimai hadiseler" (ikincil sosyal olaylar) ismini verir.²⁰

Görüldüğü gibi ülken toplumda sıklıkla gördüğümüz olayları ve ilişkileri, iş-organizasyon temelinden türemiş ikincil gerçeklikler olarak düşünüyor. İş, ekonomik bir faaliyet, organizasyon siyasi bir faaliyettir. Bunlardan sadece birini temele almak Ülken'e göre yanlıştır. Bunun için Ülken dengeli bir yaklaşım kurmuştur. Böylece tek yönlü bir açıklamadan kurtulmuştur. Çünkü sosyal gerçeklik çok yönlüdür ve bu çok yönü görebilecek bir yaklaşıma ve yönleme ihtiyacı vardır. Ülken çalışmalarında bunu sağlamaya çalışır.

Sosyolojide Yöntem Tartışması

Yöntem konusu sosyolojide son derece önemli kabul edilir. Yukarıda izah edildiği gibi, doğa bilimlerinden etkilenerek kurulan yeni bilim olan sosyolojinin incelediği gerçeklik son

¹⁸ H. Ziya Ülken, *Sosyoloji Problemleri*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları 1955, s. 113

¹⁹ H. Ziya Ülken, "Sosyolojinin Dalları", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 4-5, (1946), s. 139

²⁰ H. Ziya Ülken, "Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü", *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 1 (1942), s. 15-16

derece karmaşık ve çok yönlüdür. Bu yönleri ve karmaşıklığı çok iyi keşfetmek gerekir. Bunun için de doğru yöntemler bulmamız ve kullanmamız beklenir. Ülken de bu yöntem tartışmasına katılır. İnsan bir taraftan şuurlu ve iradeli bir varlıktır, diğer taraftan ise tabiat şartlarıyla kuşatılmıştır. Ortaya çıkan olaylar ve ilişkiler, çok karmaşık bir karşılıklı tesirler şebekesi içinde meydana gelmektedir. O halde bu karşılıklı tesirler şebekesini keşfetmek önemlidir. Sosyolojinin yakın tarihinde geliştirilen üç yöntem öne çıkar. 1- Sosyal Monografi, 2- İstatistik Yöntem, 3- Tarihi Yöntem. Bunlar sosyal gerçekliğin değişik boyutlarını ortaya çıkarmak için kullanılır.²¹ Ülken bu üç yöntemin birbirini tamamlayıcı şekilde kullanılabileceğini düşünür. Çünkü Ülken’in düşündüğü sosyal gerçekliğin bilgisine ancak böyle ulaşılabilir.

Ülken, sosyal bir grup veya ilişkiye ait bir araştırmaya girildiği zaman bunların ölçülebilir kısmından hareket etmek gerektiğini düşünür. Monografi, çeşitli anket formlarıyla bu alandan ölçülebilir somut veriler elde etmemizi sağlar. Buna istatistik destek verir. Tarihi yöntem karşılaştırma imkânı sağlar. Sonra genel yargılara ulaşılabilir. Genel yargılardan özel bilgilere gitmek doğru değildir. Durkheim bunu yapmaya çalışmıştır. Genel düşüncelerle toplumun bütün yönlerini açıklamaya çalışmıştır. Hâlbuki sosyoloji, “en objektif ve en yoğun tortulardan başlayarak derece derece kaideler, yaygın kanaatler ve değerler, nihayet şahsi değer yaratmalarına kadar yükselir.”²² Sosyolojide her sosyal zümre hiçbir genellemeye başvurmadan ayrı ayrı incelenir, ondan sonra aralarında ilişkiler araştırılır. Böylece sosyal gerçekliği idare eden en genel münasebetlere ve kanunlara yükselmek mümkün olur. Bu anlamda Ülken tümevarım yöntemini kullanmak gerektiğini belirtir.

Toplum katı bir nedensellik ilişkisi içinde değildir. Genel kanunlar konusunda önceden hüküm vermek son derece yanıltıcıdır. Bir de bu hükümlerle toplumda meydana gelen tek ve özel durumları açıklamaya çalışmak daha da yanıltıcıdır. O halde yöntemi buna göre belirlemek gerekir. Özelden genele doğru yükselen bir araştırma yöntemi en doğru olanıdır. Ülken bu anlamda Le Play’in sosyolojik araştırmayı işçi ailesinin monografisini çıkartmakla başlatmasını önemli bulur. “İşçi ailesi sosyolojinin basit maddesi ve ölçü birimidir. Bunda saf ve tam bir tip seçilmelidir. İşçi ailesi cemiyetin basit bir unsuru olmakla başlangıç olacaktır. Ondan sonra patron ailesi, özel ve genel cemiyetlere geçilmelidir. Ayrıca işçi ailesinin çevreyle ilişkileri de incelenmelidir. Birinci aşama tamamlandıktan sonra muhtelif sosyal olgular arasında karşılıklı ilişkiler ve tesirler araştırılacaktır.”²³

Toplum içindeki karşılıklı ilişkiler ve meydana gelen olayların yasalarına ulaşılmasında dikkat edilecek bir konu da nedensellik meselesidir. Genel hükümlere eğilimli olan ilk sosyologlar, toplumda tabiatta olduğu gibi değişmez yasalar olduğunu kabul etmişlerdir. Buna göre toplumsal alanda meydana gelen bütün olay ve ilişkilerde katı bir nedensellik (determinizm) vardır. Bilimselliğin ölçüsü bu nedenselliğin çözümlenmesidir. Hâlbuki Ülken’e göre son araştırmalar göstermektedir ki, toplumsal alanda katı nedensellik hâkim değildir. Bu varsayım yanıltıcı ve yanlış sonuçlara neden olmaktadır. O takdirde toplumsal alanda egemen olan yapıyı doğru anlamak gerekir. Ülken’e göre toplumun karmaşık örgüsüne yalnız bir cephesinden bakmak daima yanlış olmuştur. İki olay türünden birine asıl, diğerine gölge olay diyemeyiz. Çünkü ikisi de zamandaş olaylardır.²⁴ Buna rağmen Ülken’e göre, sosyolojinin sahasında sosyal ilişkilerin incelenmesine temel olaylardan başlamak gerekir. Sebep yerine fonksiyon, katı determinizm yerine *ihtimali determinizm* koymak gerekmektedir. Buna göre toplumun yapısı ancak ihtimali determinizm ile kavranabilir.

Ülken’e Göre Toplum Tanımı

²¹ H. Ziya Ülken, Sosyoloji, (Umumi İctimaiyat’ın 2. Baskısı), İstanbul,1943, s. 51

²² H. Ziya Ülken, Sosyolojiye Giriş, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1947, s. 45)

²³ Aynı eser, s. 73

²⁴ Aynı eser, s. 8-10

Sosyolojinin önemli problem alanlarından birisi toplumun kendisini tanımlamaktır. Toplumu konu edinen çabalar sosyoloji öncesinde genel olarak sosyal felsefe altında yapılmıştır. Felsefe içinde yapılan tanımlamalar, toplumu daha çok varlık alanı ile ilgili olarak ele alır. Sosyoloji ise olgusal boyutta gözlenebilir ve ölçülebilir verilerle toplumu tanımlamaya çalışır. Bunun için birey (fert) olarak içinde yaşadığımız toplumun dışı yansıyan özelliklerini görmemiz gereklidir. Bunu yaparken Ülken, genel hükümler yerine, özelden genele giden tümevarım yöntemini tercih eder. Yöntem bölümünde görüldüğü gibi toplum hakkındaki genel düşünceler bize olgusal bilgi vermez. O zaman bireyi kuşatan özellikleriyle toplumu anlamamız gerekir.

Toplum bireylerden ve sosyal ilişkilerden soyut değildir. Toplumu anlamakta 'birey ve toplum ilişkisi' önemli bir anahtardır. İlk gözümüzü açtığımız zaman kendimizi sosyal bir çevre içerisinde buluruz. Şekillenmiş ve organize olmuş kurumlar bize alışkanlık ve eğitim yoluyla geçiyor. Diğer canlılara göre insan sosyallığe yatkın bir varlıktır. *Toplum*, ne fertler toplamından ibaret bir yığın, ne de tamamen organizmaya benzeyen bir gerçeklik veya bir varlık sahasıdır. O ancak içine aldığı fertler arasında, fertliklerinden ayrı bir hareket, duygu ve düşünce tarzı halinde bütünleşen bir varlıktır.²⁵

Ülken, *Veraset ve Cemiyet* isimli kitabının ikinci baskısı olarak yayımladığı *Toplum Yapısı ve Soyaçekme* kitabında toplumu şöyle açıklıyor: "Biz toplum deyince bir karakterler bütünü, ferdi davranışlar toplamını, taklit veya tenkit ile yayılan psikolojik bir hali anlamıyoruz. Toplum deyince gerek maddî gerek manevî olarak, bizi kuşatan işler, fiiller, hareketler, inançlar ve değerler sistemini anlıyoruz."²⁶ Bu karşılıklı tesirler sistemi bizden önce var olduğu gibi, bizden sonra da vardır; bizim dışımızda da devam eder. Onun en önemli vasfı maddî ve manevî baskısıyla, emir ve yasaklarıyla bizi kuşatması ve doğuşumuzdan başlayarak bizi teşkil etmesidir. Toplum bu kurucu, yoğurucu kudretiyle insan üzerine damgasını basar ve er geç onu içinde yoğurur.²⁷

Toplum birey üzerinde etkili, bireyler de toplum üzerinde etkilidir. Bireylerden bağımsız kolektif bir toplum ruhundan veya varlığından söz edemeyiz. Fertlerin içinde yer aldığı ve şekillendirdiği toplum, tarihi süreç içinde sabit bir yapıya sahip değildir. Dolayısıyla toplum gelişen ve değişen bir varlıktır. Sosyologlar bu değişmeyi de kendilerine inceleme konusu yapmışlardır. Bu değişimin bir evrim biçiminde olduğunu düşünen sosyologlar bunun yasalarına ulaşmaya çalışmışlardır. Fakat böyle bir nedensel zorunluluk içinde evrim yasaları aramak boşunadır. Çünkü toplumsal alanda ani değişimler ve zayıf geçişler vardır. Bunlar çoğu zaman özel şartlarda meydana gelir ve genellikle tekrar edilemez tarihsel özelliktedir. Bunun için Ülken toplumsal değişim alanında tarihsel yöntemi kullanmamızı önerir. Toplumların milletler haline gelmesini kendisi bu yöntemle açıklamaya çalışır. Millet konusu Ülken sosyolojisinde önemli bir problem alanıdır ve Anadolu milliyetçilik kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Toplum hayatında birçok sebep değişmeye neden olur. Bunlar arasında insan nüfusundaki hareketler, iklim ve coğrafyanın etkisi, siyasi organizasyonlar ve gelişmeler, dini ve ahlaki şartlar önemli olarak sayılabilir. Bunların sadece birini değişimin sebebi olarak genellemek yanlıştır. Sosyoloji tarihinde bu yanlışa çok düşülmüştür. Bu sayılan faktörler bazı dönemlerde bazı toplumları farklı derecelerde etkilemiştir.²⁸ Modernleşme döneminde Batı dünyasında ekonomik ve siyasi gelişmeler toplum hayatının yeniden şekillenmesini sağlamıştır. Aynı derecede benzer bir değişim bizim toplumumuzda yaşanmamıştır. Avrupa'daki gelişmelere

²⁵ H. Ziya Ülken, *Toplum Yapısı ve Soyaçekme*, (1. Baskı 1957) İstanbul: Doruktekin Yayınları, 1971, 40

²⁶ Aynı eser, s. X

²⁷ Aynı eser, s. XI

²⁸ Kurtuluş Kayalı, "Türkiye'nin En Renkli ve En İnterdisipliner Entelektüel Hilmi Ziya Ülken, Der. A. Vergili, Hilmi Ziya Ülken Kitabı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006s.XXXIX

ulaşabilmek için bizde de birtakım yenileşme çabaları görülmüştür. Bu örnekte bile değişimin şartlarının ve sonuçlarının birbirinden farklı olduğunu görürsünüz.

Sosyolojinin Kurumsallaşmasında Ülken’in Katkıları

Hilmi Ziya Ülken hem felsefeci hem sosyolog özelliğiyle çağdaş Türk düşünce ve bilim tarihinde özgün bir yere sahiptir. Türk toplumunun özelliklerinin, problemlerinin, yaşadığı süreçlerin farkında olan ve ülkesine katkı sağlamaya çalışan bir bilim insanıdır. Türkiye'nin problemleriyle yakından ilgilenen tavırla felsefenin yanında sosyolojinin kıymetini fark etmiş ve uygulama çabasına girmiştir. Türkiye’de sosyoloji ikinci meşrutiyet sonrası Ziya Gökalp ve Prens Sebahattin vasıtasıyla tanınmış, Cumhuriyet döneminde kurumsal bir yapıya kavuşmuştur. Kurumsallaşması için üniversitede bir kürsünün olması yeterli değildir. Aynı zamanda sosyolojik araştırma yapan bilim insanlarına ve yeterli kaynak eserlere ihtiyaç vardır. Ülken bu eksikliği fark ederek olağanüstü bir çaba ile çok sayıda eser vermiştir.²⁹ Ülken üzerine bir biyografi kitabı hazırlayan Ayhan Vergili, bu kitapta bütün eserlerini ve Ülken üzerine yapılan bütün çalışmaları derlemeye özen göstermiştir. Bu çalışma Hilmi Ziya Ülkenin Türkiye’de sosyolojinin kurumsallaşmasına da büyük katkısı olduğunu gözler önüne sermektedir. Türkiye’de sosyoloji alanında var olan boşluğu doldurmak için yoğun bir yayın faaliyetine girişen Ülken ciddi oranda eser kazandırmıştır.³⁰

Türkiye’de sosyolojinin gelişimi üzerine genel bir değerlendirme yapan Birsen Gökçe’ye göre Gökalp ve Sabahattin sonrası Türk sosyolojisinin gelişimine Mehmet İzzet, Hilmi Z. Ülken, Ziyaettin F. Fındıkoğlu ve Nurettin Ş. Kösemihal önemli katkılar sağlamışlardır.³¹ Bu isimler Türkiye’de bir bilim geleneği oluşturabilmek ve yeterli birikim sağlayabilmek için gerekli olan bilgileri derlemeye ve yayınlamaya gayret göstermişlerdir. Bir anlamda sosyoloji literatürünün temelini oluşturan eserler bu dönemde Türkçe olarak yayımlanmaya başlamıştır. Hilmi Ziya Ülken’in sosyoloji çalışmalarında ve kullandığı kavramlara yüklediği anlamlarda bunu görmek mümkündür. Hilmi Ziya Ülken’in sosyolojiye temel olacak çalışmaları Türkçeye kazandırma çabaları çok kıymetlidir. Sosyoloji el kitabından sosyoloji sözlüğüne kadar yayımladığı eserler, Ülken için sosyolojimizin ikinci kurucusu diyebilmek için yeterlidir. Türkiye’de felsefe ve sosyoloji çalışması yapmak isteyen hemen herkesin bu bağlamda Ülken ile yolları kesişir. Hatta C. Orhan Tütengil, Ülken’in çalışmalarından Atatürk’ün faylandığını belirtir.³² Bu bağlamda Mustafa Kemal Paşa’nın özel kütüphanesinde Ülken imzalı üçü çeviri olmak üzere beş kitap yer almıştır. Sonraki dönemlerde sosyal bilimler alanında akademik çalışma yapan pek çok isim işe Ülken’in yazdıklarını okuyarak başlamıştır.

Ülken’in Türkiye’de sosyolojinin kurumsallaşmasına katkılarının başında şüphesiz alanla ilgili yazıları gelir. Fakat Ülken sadece yazan birisi değildir. Birçok farklı şehirde ve okulda dersler vermiş, dernekler kurmuş, dergiler yayımlamıştır. Örneğin 1942 yılından 1968 yılına kadar yayımlanan Sosyoloji Dergisi’nin kurucusudur. İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nün yeniden faaliyete geçmesinde etkin rol almıştır.³³ Sosyoloji Bölümü’ndeki görevi 1960 Darbesi ile sona ermiş ama akademik çalışmalarına Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde devam etmiştir. Sosyoloji çalışmaları Türkiye’de sosyolojiyi genç bir bilim olarak kurumsallaştırmaya ve uluslararası temsil edilebilir bir kimliğe kavuşturmaya yöneliktir. Ülken bu bağlamda uluslararası sosyoloji derneklerine üye olmuş, toplantılara

²⁹ Yücel Bulut, “Aşk Ahlakı”ndan Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi’ne: Türk Sosyolojisi’nde Hilmi Ziya Ülken”, *Istanbul Journal of Sociological Studies* (46), (2012), s.XXXIX

³⁰ Ayhan Vergili, *Der. Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006,

³¹ Birsen Gökçe, *Türkiye’de Sosyolojinin Gelişimi, Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi Sempozyum Bildirileri* Ayırbaşım, Ankara: A.Ü. DTCF Yayını, 1996, s.409

³² C. Orhan Tütengil, “Ülken Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, (1979), s.34

³³ Bulut, Yücel. “Aşk Ahlakı”ndan “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi”ne: Türk Sosyolojisi’nde Hilmi Ziya Ülken”, *Istanbul Journal of Sociological Studies* (46), (2012), 121-124

katılmış ve Türkiye’de yapılan sosyoloji çalışmalarını tanıtmaya çalışmıştır. Ülken bu tür faaliyetlerle Türkiye’de sosyolojinin kurumsallaşmasına ve sosyoloji eğitiminin yaygınlaşmasına katkı sağlanacağını düşünmüştür.³⁴

Ülken için kendi sosyolojik kuramını ve yaklaşımını oluşturmuş bir sosyolog diyemeyiz. Türkiye’ye sosyolojiyi etraflı bir şekilde öğretmiş bir akademisyen düşünür diyebiliriz. Avrupa’da doğmuş ve geliştirilmiş bir bilimle daha yakından tanışmamızı sağlamıştır. Farklı kuramları, yaklaşımları ve yöntemleri öğretmeyi sağlayacak yayınlar yapmıştır. Öğrendiği yöntemleri uygulayarak köy araştırmaları yaptığını da unutmamak gerekir. Örneğin “Karataş Köyü Monografisi” Ülken’in Kösemihal ve Tanyol ile birlikte yaptığı bir çalışmadır.³⁵ Cumhuriyet’in ilk yılları toplumu kalkındırabilmek ve modernleştirebilmek için takip edilen siyaset için bu tür çalışmalar elzemdir. Köye ve tarıma dayalı bir sosyal yapının değişebilmesi için mevcut durumunun iyi analiz edilmesi gerekir. Bunu yapmak için de sosyolojik araştırmalara ihtiyaç vardır.

Sonuç

Hilmi Ziya Ülken Türk sosyolojisinin kurulmasında ve kurumsallaşmasında önemli roller üstlenmiş bir isimdir. Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı modernleşmesinin üzerine kurulmuş ve toplumun çağdaş standartlara kavuşması için bir seferberlik başlatmıştır. Bu seferberlikte bilim ve felsefenin önemli bir yeri vardır. Felsefe ve sosyoloji alanında çalışan bir isim olarak Ülken canla başla çalışmalara yoğunlaşmıştır. Altyapısı yeterli olmayan okullar ve yetersiz bilgi kaynaklarının bir an önce telafi edilmesi çok önemli bir görevdir. Ülken bu görevi yerine getirmek için mücadele eder. Çok sayıda eser vermesinin sebeplerinden birisi budur. Fakat Ülken zaten çok yönlü ve çok üretken bir yapıya sahip olduğu için de çok eser vermiştir. Sosyal bilimler ve felsefe alanında çalışan hemen herkesin yolu bu bağlamda Ülken ile kesişir.

Ülken’in çağdaş Türk düşüncesi bağlamındaki yeri Anadoluçuluk düşüncesinin mimarları arasında yer almasıdır. Gökalp’in Türkçülüğü ile sosyoloji yapması arasındaki ilişkiye benzer şekilde Ülken’in Anadoluçuluğu ile sosyoloji arasında yakın ilişki vardır. Anadoluçuluğu bir yandan tarih, bir yandan coğrafya ve bir yandan da sosyoloji ile desteklemeye çalışır. Hatta edebiyat alanındaki eserlerle de desteklendiğine örnekler gösterir. Anadoluçuluk bir anlamda Türk toplumunun olgusal boyutta bilimsel olarak ortaya konmasını gerektirmektedir. Bu amaçla araştırmalar yapmak ve Anadolu topraklarında Türk milleti adına bir sosyolojik varlığı tanımlamak bir görevdir. Ülken Anadoluçu anlayışı geliştirirken muhtelif millet anlayışları yerine, kavramın muhtevasını belirlemeye çalışır. Çünkü dilimizde millet kavramı eskiden Müslümanların hepsini içine almak maksadıyla kullanılırdı. Zamanla ümmet ve millet kelimeleri anlamlarını değiştirdi. Fakat millet kavramının açık ve kesin tanımı olmadığı için farklı manalarda kullanıldı. Dolayısıyla Ülken için milletin ne olduğunu tanımlamak önemli bir görevdir.

Sosyoloji diğer bilimler gibi Orta Çağ sonrası Avrupa’daki modernleşme sürecinde ortaya çıktı. Özellikle doğa bilimlerinde elde edilen büyük başarılar sonrasında tarih, kültür, devlet, toplum gibi konular bilimin konusu haline geldi. Önce fizik bilimi gibi tasarlanan sosyoloji, daha sonra kendi yöntemleri ve yaklaşımlarıyla özgün bir disiplin oldu. Sosyolojinin kurumsal bir yapıya kavuşma süreci doğal olarak tartışmalı gelişti. Farklı bakış açıları, yaklaşımlar, yöntemler gündeme geldi ve bunları anlatan çok sayıda eser kaleme alındı. İşte bu bağlamda Hilmi Ziya Ülken Batıda sürdürülen tartışmaları okuyan, anlayan ve değerlendiren ilk isimlerden birisi oldu. Gökalp sosyolojiyi ancak Durkheim’dan öğrenebilmişti ama Ülken için okunacak başka alternatif isimler vardı. Eserlerinde, sosyolojinin konusu, toplumun mahiyeti, sosyolojik yöntem hakkında etraflı bilgiler verdi.

³⁴ Beyhan Zabun, Türkiye’de Sosyoloji Öğretimi Üzerine Kapsamlı İlk Çözümleme: Hilmi Ziya Ülken. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 33 (1), (2013), 42

³⁵ Sosyoloji Dergisi, c. II, Ekim 1950, s. 85-103 yayımlanmıştır

Kendisinden sonra Türkiye’de sosyoloji ve felsefeyle ilgilenenlere sağlam bir temel oluşturdu. Türkiye’de sosyolojinin kurumsallaşmasına önemli katkı sağlamış oldu.

Kaynaklar

- Atasoy, Fahri. “Osmanlı’nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi”, OTAM, 45 /Bahar (2019): 1-21
- Atasoy, Fahri. *Hilmi Ziya Ülken’e Göre Millet ve Milliyet Anlayışı*, Yayınlanmamış Y.L. Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.
- Balakkabalar, Muhsin. “Ord. Prof. Hilmi Ziya Ülken”, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XX, (1975): III-XXII
- Bulut, Yücel. “Aşk Ahlakı”ndan “Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi”ne: Türk Sosyolojisi’nde Hilmi Ziya Ülken”, *Istanbul Journal of Sociological Studies* (46), (2012): 119-151.
- Gökalp, Ziya. *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan (2. Baskı), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.
- Gökçe, Birsen. Türkiye’de Sosyolojinin Gelişimi, Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi Sempozyum Bildirileri Ayrıbasım, Ankara: A.Ü. DTCF Yayını, 1996.
- Hobsbawm, Eric. *1780’den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (Çev. O. Akınhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.
- Kayalı, Kurtuluş. “Türkiye’nin En Renkli ve En İnterdisipliner Entelektüeli Hilmi Ziya Ülken, Der. A. Vergili, Hilmi Ziya Ülken Kitabı, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Tütengil, C. Orhan. “Ülken Üzerine Notlar”, *Sosyoloji Konferansları*, 17. Kitap, (1979): 31-37
- Ülken, H. Ziya. “Sosyolojinin Dalları”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: 4-5, (1946)
- Ülken, H. Ziya. “Sosyolojinin Mevzuu ve Usulü”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 1 (1942).
- Ülken, H. Ziya. *Millet ve Tarih Şuuru*, 2. Baskı (ilk baskısı 1948), İstanbul: Dergah Yayınları, 1976a
- Ülken, H. Ziya. *Tarihi Maddeciliğe Reddiye*, 3. Baskı (ilk baskısı 1958), İstanbul: İstanbul Yayınevi, 1976b.
- Ülken, H. Ziya. *Sosyoloji Problemleri*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları 1955.
- Ülken, H. Ziya. *Sosyoloji*, (Umumi İçtimaiyat’ın 2. Baskısı), İstanbul,1943.
- Ülken, H. Ziya. *Sosyolojiye Giriş*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fak. Yayınları, 1947.
- Ülken, H. Ziya. *Toplum Yapısı ve Soyaçekme*, (1. Baskı 1957) İstanbul: Doruktekin Yayınları, 1971.
- Ülken, H. Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Ülken Yayınları, 1979.
- Vergili, Ayhan. Der. *Hilmi Ziya Ülken Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2006.
- Zabun, Beyhan. “Türkiye’de Sosyoloji Öğretimi Üzerine Kapsamlı İlk Çözümleme: Hilmi Ziya Ülken”, *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 33 (1), (2013): 31-50.

Etik Kurul Raporu: Bu çalışma için etik kurul raporu gerekliliği bulunmamaktadır.

Katkı oranı beyanı: %100

Çatışma beyanı: Makalede, herhangi bir kurum, kuruluş ve kişi ile mali çıkar çatışması yoktur ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmamaktadır.